

NAGY László

Mindszenty József szerepe Muraköz visszacsatolásában

Mindszenty József neve 1989-ig tabunak számított, így Muraköz visszacsatolásában játszott történelmi jelentőségű szerepvállalását is elhallgatták. Jugoszlávia 1941-es felbomlását követően az akkor még (1942-ig) Pehm családnevet viselő zalaegerszegi plébános megakadályozta, hogy a terület német megszállás és érdekeltség alá kerüljön. Nemcsak helyi szinten és a Zala megyei közgyűlésben állt a revíziós mozgalom élére, hanem Horthy Miklóssal és Bárdossy László miniszterelnökkel is eredményes tárgyalásokat folytatott.

A gáborjánházi revíziós templom felszentelése 1934 októberében

Mindszenty zalaegerszegi időszakának templomalapításai közül kiemelkedik az 1934. október 9-én felszentelt gáborjánházi revíziós templom. Közvetlenül a horvát határ mellé építették, a trianoni békediktátum után plébánia nélkül maradt öt település, Gáborjánháza, Lendvajakabfa, Szentistvánlak, Szijártóháza és Zalasombatfa lelki szükségleteinek kielégítésére. E községek korábban a közelben lévő, elcsatolt lendvavásárhelyi plébániához tartoztak és Trianon után a híveknek nagy távolságot kellett megtenniük, hogy eljussanak szentmisére.

Kilenc évet vártak a helyiek, míg Mikes János szombathelyi püspök rendelkezésére létrejött a gáborjánházi kurácia és az iskolában kezdtek istentiszteleteket tartani. Később a Muraközi és Vendvidéki Szövetség vetette fel, „a zalai határszélen revíziós templomot kellene építeni”. Az egyházi hatóságok és a községek mozgalmát egyesítették a két revíziós szövetség mozgalmával. Az ünnepélyes alapköletételre 1932. szeptember 25-én került sor.¹

A templom felszentelése előtti napon, Mindszenty a saját lapjában, a *Zalamegyei Újságban* a *Templom a trianoni határon* c. vezércikkében hívta fel a figyelmet az esemény jelentőségére: „A világháború 20., a Lendva-vidék megszállásának 15. évfordulójára csak úgy fél kilométernyire az új határtól jelentős új templom nőtt ki a földből, sudaraz az égre, és vakító fehérséggel mered rá a szomorú trianoni határra. Az új templom mindig és mindenütt nagy esemény, s jelenti a lelkek megmozdulását a hitben; a nép jobb énjének diadalmas felülke-rekedését; gondolatban és akaratban életrevalóságát; lelkek gyönyörű egybefonódását közös, nagyszerű célra; a dogmákkal templomot építő középkor csak egy mozzanati visszatérését; nálunk a templomépítő Szent István-, Anjou- és barokk-korszak kivirágzását. De ott lenn: Lenti alatt, Lendva felett, a magyar elevenbe vágott új vonalon az új templom valamivel még többet jelent. Fájdalom földjén épült az új templom: öt falu 1400 lelke nem mehetett Lendvavásárhely, Dobronak ősi templomába úgy, mint az ősök jártak. Trianon imádság- és áldozat-tilalom. Gondozás, vigasz nem jöhet onnét a halandóknak sem. Pedig az a vonal valamit nem tud letörölni arról a földről: Dobronak temette a 300 éves Pázmány-egyetem

első rektorát, Dobronakit. Képtelenség a Trianon-szülte fogalom, a kettős birtokos; de a legnagyobb lelketlenség a silbak az évszázados miseúton, az öreg templom elzárása. A reménység beszédes szimbóluma is az új templom, amely a Nagyszűz tiszteletére épült.”²

A revíziós templomot, több ezer fős tömeg jelenlétében, Mikes János szentelte fel. Mindszenty az eseményre meghívta a Magyar Revíziós Ligát is.³ Szentbeszéde, amely az Evangéliumból a két jeruzsálemi templom sorsát idézte, a *Zalamegyei Újság* 1934. október 9-i tudósításában jelent meg: „– Ellenséges hordák jártak a választott nép földjén, üszköt dobtak a régi templomra és ketté osztották a népet. Az egyiknek megmaradt temploma, de elveszett hazája, a másiknak megmaradt hazája, de elveszett temploma. És amelyiknek elveszett a temploma, annak begyepesedett régi miseútja. Édesanyák nem vezethetik kicsinyeiket a régi templomba, öregek nem járhatnak oda és elnémult az igehirdető. Szólt ezután az új templom jelentőségéről, meghatottan emlékezett a nagylelkű adakozókról, a lelkes gyűjtőkről és hálásan köszönte meg a főpásztor megjelenését. Majd intette a híveket, hogy tapossák ki az új miseutat, hogy a templomon keresztül megszentelődjenek a családok, mert a családi szentély épségére ma különösen szükség van. És imádkozzanak a hazáért, hogy egyszer ismét megláthassák a régi templomot és a régi templom hívei ellátogathassanak hozzájuk. – Végvár ez a templom – fejezte be beszédét. – Végvára az állami keretet tekintve a magyar katolikus egyháznak és a magyar hazának. Ezen túl kezdődik a szakadárság és a nem magyar világ. Nektek külön katolikusoknak és magyaroknak kell lennetek e templom és oltár révén. Szívetek legyen az Egyházé és Hazáé.”⁴

Muraköz helyzete Jugoszlávia felbomlása után

Jugoszlávia lerohanásával és megszűnésével új helyzet állt elő a Magyarországtól elcsatolt déli területeken. 1941. április 10-ére a jugoszláv hadsereg kivonult Muraközből és az alsólendvai járásból (Muráninneneni vidék), s a kiürített zalai területeket a német hadsereg szállta meg.⁵ Horthy Miklós hadparancsot adott ki Jugoszlávia megszűnéséről és a magyar honvédséget a történelmi déli határra rendelte. Zalaegerszeg is ünnepelt: Nagypéntek reggelén „zászlódíszit öltött” a város.⁶ Csapataink április 16-án reggel 7 órakor kezdték meg a bevonulást Muraközbe és a nap folyamán birtokba vették Csáktornyát.⁷ A lakosság „örömkönnyek közt fogadta katonáinkat”.⁸ Másnapra az alsólendvai járással és Muraköz teljes területével, összesen 14 járással teljesen helyre is állt volna Zala megye területi integritása⁹ – ha a németek áldásukat adják a visszacsatolásra. A katonai, majd a polgári közigazgatás bevezetése hosszú ideig várattott magára.

A horvát nemzetiszocialista bábállum kikiáltása (április 10.) után nem sokkal azonban „német nyomásra és a horvátokkal való jóviszony fenntartása érdekében” a Bárdossy-kormány visszarendelte a magyar hadsereget.¹⁰ A horvát diktátor, Ante Pavelić a horvát emigrációval kötött félhivatalos megállapodásra hivatkozva tartott ígényt Muraközre. Mindszenty ekkor vette kezébe az események irányítását: elutazott Csáktornyára és a helyi egyházi-, illetve világi vezetőkkel tanácskozva indította meg a terület visszacsatolására irányuló mozgalmat.¹¹ Lapjában, a *Zalamegyei Újság*ban is rendszeresen foglalkozott a revízió kérdésével.

Április 23-án, az 1919. húsvéthétfőjén lezajlott alsólendvai ellenforradalom¹² évfordulója alkalmából a zalai székvárosban megemlékezésre került sor: „reggel 8 órakor a plébániatemplomban Pehm József pápai prelátus mondott szentmisét, amelyen megjelentek a hatóságok, hivatalok, iskolák, a honvédség és a csendőrség képviselői, az ellenforradalomban résztvettek közül azok, akik Zalaegerszegen tartózkodnak, továbbá sok tűzharcos is. Mise után Pehm József prelátus a Szentsír kápolna falában elhelyezett emléktábla előtt imát mondott hazánk

sorsának jobbrafordulásáért és a békéért.”¹³ Április 27-én 4000 katonakorú muraközi férfi vonult magyar zászlók alatt Csáktornyára és néphatározatban mondták ki, az anyaországhoz kívánnak csatlakozni.¹⁴ Ennek ellenére tovább nehezítették az anyaországhoz való csatlakozást: Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter május 2-án kiadott rendelete szerint csak a rendőrségen kiváltott, külön e célra szolgáló arcképes beutazási engedéllyel lehetett Muraközbe utazni. Május 7-én Mindszenty indítványozta a megyei kisgyűlésben, hogy „a visszavert zalai területek szociális megsegítésére a vármegyei nép- és családvédelmi alpból tízezer pengőt bocsássanak rendelkezésre.” A javaslatot egyhangúan fogadták el a gyűlés résztvevői.¹⁵

Mindszenty az 1941. május 8-ai zalaegerszegi megyei közgyűlésen

Az alsólendvai járásban 1941. május 8-án lépett életbe a katonai közigazgatás, amelyet a vitéz gr. Teleki Béla főispán elnökletével összeült Zala vármegye törvényhatósági bizottsága 1941. május 8-ai negyedéves rendes közgyűlésén dr. Brandt Sándor alispán jelentett be. A muraközi visszas helyzetről sajnálattal állapította meg: „átmenetileg a horvát közigazgatási hatóságok ott működnek”. Mindszenty szónoklatában „arra kért mindenkit, őrizze meg a most uralkodó történelmi hangulatot, mellőzzenek minden panaszt és csak a sebek gyógyítására alkalmas gyógyszerek taglalásával foglalkozzanak.”¹⁶ A zalaegerszegi plébános köszöntötte a jelenlévő muraközi küldöttséget és „álmaink álmáról, a Szent Korona gyöngyszeméről, Alsólendva és Muraköz sorsfordulójáról”, a magyar katonaság bevonulásáról emlékezett meg. Az eseményt a tavasz beköszöntéhez hasonlította: „Dicsőséges emlékezetű Zrínyi Miklós derék, hűséges, vallásos muraközi népének első fecskéi szálltak el hozzánk és keresve két évtizedes történelmi zimankó után a régi hazát, régi ereszt, régi fészket, ideszálltak a tekintélyes vármegye öreg székházába, hogy Murán innen, Murán túl tavaszt jelentsenek.”

Figyelmeztetett a térség jeles múltbéli személyiségei, Zrínyi Miklós és az 1848–49-es szabadságharc tábori lelkésze, Gasparich Márk Kilit ferences szerzetes örökségére és a történelmi hagyomány szellemében fogant néphatározat üzenetére is: Zrínyi „nemcsak azt üzeni a szentilonai kriptából: „Ne bánts a magyart!”, de – amint hirdette, hirdeti ma is azt, hogy a Muraköz Magyarország kulcsa és kapuja. A vele egy török fronton harcoló Montecuccoli ezt nem értette, de Zrínyi amikor Újvárt építtette a Muraköz védelmére, az európai híru magyar mágnás maga talicskázta a várfalakhoz az anyagot. Ezt a Muraközt más szemmel, mint Zrínyi értékelésével ma se nézze senki. (...) Az első fecskék sokan vannak; de tízezrek nevében jöttek és a nyomukban tavasz tör elő. Csáktornya, Perlak, Légrád, Szentilona és a Zrínyi-erdő üzenetét hozzák. A Zrínyiek vértanú és száműzött életfáját, Gasparich Márk barát tüzes lángolását. A déli ellenség, a török fölégette, a szerb felrobbantotta a Mura és a Dráva hídjait. Addig is, amíg – mint ahogy az alispán úr szintén bejelentette – a vármegye megveri és felépíti ezeket a hidakat, a muraközi nép április 27-én kemény néphatározatával és mai útra kelésével ver hidat az ezeréves haza irányában.”¹⁷

Itt a hallgatóság félbeszakította a beszédet: „Zúgó taps, hosszantartó éljenzés volt a válasz az igazi testvéri szeretettel áthatott szavakra, de a legmegfelelőbb válasz a Himnusz eléneklése volt.”¹⁸ Ezt követően Bárdossy László – miniszterelnöki kinevezését a törvényhatósággal közlő – leiratára Mindszenty a következő választ javasolta: „A kisgyűlés ama javaslatát, hogy a mostani nyomasztó külpolitikai viszonyok közt fokozottabb bizalommal és várakozással tekint a vármegye és a miniszterelnök úr működése elé, magamévá teszem és a közgyűlésnek elfogadásra ajánlom. Idők jele az, hogy diplomata lép a magyar kormányrúd mellé, a kormány élére. Abban a reményben és várakozásban állunk mögéje, hogy mint külügyminiszter és a kormány feje, minden erejét latba veti azért, hogy a kormányzó kiáltvány szellemében a

Délvidék és benne Dél-Zala határai mindenben és mindenütt a Szent István-kitűzte ezeréves történelmi határok legyenek. Azt pedig ne felejtse senki, hogy az ép, integer Magyarország-hoz, amelyről soha le nem mondunk, az ép vármegyék testén keresztül vezet az út.” A közgyűlés „tomboló lelkesedéssel, szűnni nem akaró éljenzéssel és tapssal fogadta el” az indítványt, így a válaszfeliratba bekerült a területi integritás igénye.¹⁹

Mindszenty számos beszédében és prédikációjában állította példaként hívei elé Zrínyi Miklóst. Egyébként kismemesi származású családja rokonságban állt a Zrínyiekkel, emlékiratai elején is megemlíti: „Édesanyám, Kovács Borbála felmenői a zalai Zrínyiek várjobbágjai voltak.” Unokatestvére, dr. Zrínyi Miklós kúriai bíró. Mindszenty 1945. október 7-ei esztergomi érseki-prímási beiktatásán is jelen volt.²⁰

A magyar kormány Muraköz sorsa iránt továbbra is a várakozás álláspontjára helyezkedett, a közhangulat pedig egyre feszültebb lett. Ezt demonstrálta május 11-én Alsólendván a „felszabadulás öröme”, egy hónapos fordulójára rendezett, 16 ezer fő részvételével lezajlott nagyszabású ünnepély, amelyet gr. Teleki Béla főispán és számos vármegyei vezető megtisztelt a jelenlétével: „Az ünnepély 10 órakor kezdődött, amikor Pehm József pápai prelátus tábori szentmisét és magyar szentbeszédet mondott. Winter György tábori esperes vend nyelven mondott szentbeszédet.”²¹ Ugyanaznap Perlakon 10 ezer ember ünnepelt.²²

A megszállt horvát állam északi és nyugati határait május 13-án a Németország és Horvátország között megkötött államközi szerződés rögzítette: az északi határ „a Dráva, illetve a Muraközzel és a baranyai háromszöggel megnagyobbodott Magyarország. Így tehát Muraköznek sorsa is eldőlt az anyaország és a muraközi lakosság igazi óhaja szerint.”²³ Ennek ellenére magyar hivatalos részről még mindig nem történt érdemi változás. A németek ugyanis más sorsot szántak a területnek: „mindenkit lesújt, hogy német kívánságra nekünk áldozatot kell hozni az ifjú Horvátországért; s hogy ne legyen közöttünk ellentét, kárpótolva leszünk a tengerhez vezető úttal és szabad kikötővel. Meg van mindenki botránkozva, hogy a németek minket hogy becsapnak megint és cserbenhagynak. (...) Bornemissza Géza is azon a nézetten van, hogy nem tehetünk mást, mint hogy engedünk a német követeléseknek a Bánát és Muraköz kérdésében. Csodálatos! Senki sem gondol arra, hogy a sarkunkra álljunk” – írta Shvoy Kálmán a naplójában 1941. május 27-i feljegyzésében.²⁴ A muraközi nép elégedetlenségét jelzi: június 18-án Csáktornyan 17 ezren vonultak fel.²⁵

A *Zalamegyei Újság* június 4-ei számának név nélkül megjelent, de Mindszenty stílusjegyeit magán viselő *Deák és Muraköz* c. vezércikke Deák Ferenc azon érdeméről szólt, hogy az 1867-es kiegyezési tárgyalások során jelentős tevékenységet fejtett ki annak érdekében, hogy Muraköz Magyarország része maradjon. A jelen helyzet megoldását is a deáki szellemnek megfelelően kívánná megoldani: „Ma megint döntés előtt áll Muraköz ügye. A küzdelem Zala és Zágráb között folyik. Az előbbi Deák örökérvényű fegyvereit használja. A nép is ide vonzódik, tények bizonyítják. Az a kérdés, hogy aki Ferenc Józseffel rosszul gombolt (azaz Bárdossy László – N.L.), tud-e és akar-e vele bölcsen újra gombolni? Deák jogérzéke és az uralkodó realitása kell hozzá.”²⁶

Mindszenty indítványa a magyar közigazgatás bevezetésére

Mindszenty ismét határozott lépést tett. Június 27-én képviselőtársával, dr. Udvardy Jenővel az alábbi indítványt fogalmazták meg a közgyűléshez, hogy az, annak elfogadása után, a kormány elé kerüljön: „Indítványozzuk, hogy mondja ki a vármegye törvényhatósági bizottsága az alábbiakat: Zala vármegye törvényhatóságát aggodalommal tölti el, hogy a Muraköz területe, bár a m. kir. honvédség 1941. évi április 16-án birtokába vette,

még mindig nem csatolta vissza Szent István koronájához és ez alkalommal is ünnepélyesen kijelenti, hogy a testéből és lelkéből elszakított részéhez, minden körülmények között, megalkuvás nélkül ragaszkodik. Utalással kulturális, gazdasági, földrajzi, közlekedési viszonyokra, a Drávánál országvédelmi szempontból figyelembe veendő nagyobb jelentőségére, továbbá Muraköz lakosságának a történelem folyamán és most, a legutóbbi hónapokban is megnyilvánult, Magyarországhoz való hűségére, legfőképpen pedig az ezer éven át tartott birtoklásra, felkéri a vármegye törvényhatósági bizottsága a m. kir. Kormányt, hogy a Muraköznek nemcsak jogi, hanem tényleges és teljes magyar birtoklásának, minden erejével sürgősen érvényt szerezni szíveskedjék. A vármegye törvényhatósági bizottsága egyúttal – ismerve a vármegye közönségének álláspontját – annak nevében is kijelenti és leszögezi a történelem számára azon meghamisíthatatlan állásfoglalását, hogy Muraközt a vármegye integráns részének tartja és arról soha le nem mond. Kelt Zalaegerszegen, 1941. évi június 27-én. Pehm József, dr. Udvardy Jenő²⁷

A következő napokban a zalai közgyűlés 116 tagja rendkívüli megyegyűlés összehívását szorgalmazta a főispánnál.²⁸ A megyei törvényhatósági bizottság ünnepi közgyűlésére július 5-én, délelőtt fél 11-kor került sor gr. Teleki Béla elnökletével, hogy „Muraköz mielőbbi visszacsatolásáért” emeljék fel a szavukat. Az indítvány felolvasása után Mindszenty emelkedett szólásra. Beszéde elején összefoglaló történeti áttekintést adott: „896 óta magyar volt ez a föld.” Majd felsorakoztatta azokat a geopolitikai, stratégiai és demográfiai érveket (az utóbinál lényeges a vármegyében immár tragikus méreteket öltött egyke terjedésének a leküzdése),²⁹ amelyek alátámasztják a revíziót: „Komoly határvonalakra rendezkedjünk be! (...) A Mura nem határ, nyaranta átgázolható. A Dráva komoly határ. A Mura mellett nincs embererdő, tömött embersövény, megette az egyke, a Dráva mellett 8-10 gyermekes családok élnek, évszázados Zrínyi-katonák. (A Murán innen egyébként aggályosabb a helyzet, mint odaát.) Zalának egyetlen honvédelmi övezete a Muraköz. Van hosszú, természetes határ, élet és vitézi hajlam. (...) nem bölcs dolog, ha a szláv tömb komoly és már bontakozó eshetőségével Oroszországot oda engednők a gyenge és nyitott Mura-vonalra.” A konklúzió: „Vitathatatlan tehát a történelmi jog, a katonai, határvédelmi, hozzá a gazdasági, néprajzi, külön muraközi nyelv és művelődési szempont.”

Kitért a magyarság népszámlálásban bevallott arányára is: „1910-ben a 90.000 lakosból 9.000 a magyar és még 22.577 (25 százalék) a magyarul beszélő.” Ennek ellenére: „Muraköz magyar, mert magyarul érez. 1941. április 27-én 4.000 katonakorú férfi a faluja táblája alatt vonult fel Csáktornyára magyar zászlók alatt. (...) Május 11-én 10.000 ember ünnepel magyar zászlók alatt Perlakon. A június 18-i ünnepségen 17.000 ember vett részt és csak úgy pompázott ott a magyar ruha Csáktornyán.” A visszás helyzetet a magyar intézmények, szervezetek megjelenése még tovább fokozta: „A honvédeken és egyebeken kívül megjelent a Nemzeti Bank, az OTI, a vitézi szék, a Hangya, az Országos Frontharcos szövetség. Bevonult Magyarország, csak épp a Tekintetes vármegye nem vonult be oda.”

A magyar-horvát lakosságcserre felmerülő terve ellen tiltakozását fejezte ki: „Nem lehetne pl. cserélni, sem formulázni. A barátság, még ha századok állnak is mögötte, múlandó, a nemzet jövődjének és birtokállományának meg kell maradnia. Ha annyi áldozat nem tudta felvillantani a magyar-horvát közös múltat, két járás jogi és tényleges, vagy csak tényleges átadása, a felrobbantott hidak megépítésére kevés, nálunk pedig irtózatosan sok lenne. (...) Az egyetlen lehetőség a történelmi jog alapján adva van: kifejleszteni és kimélyíteni a jelenlegi helyzetet minél előbb és vonuljon be a vármegye az ősi területére.” Mindszenty beszédét „hatalmas éljenzés és taps” fogadta, az indítványt pedig „nagy lelkesedéssel elfogadták”.³⁰

Mindszenty tárgyalása Horthyval és Bárdossyval

A kormány ezúttal sem reagált a kívánt időn belül a zalaiak kérelmére, pedig „a zalai gyűlés után a többi vármegye is hasonló határozatot hoztak”.³¹ Ezért Mindszenty felutazott Budapestre tárgyalni Horthy Miklóssal és Bárdossy Lászlóval. Mindszenty 1944-es veszprémi püspöki kinevezésekor a *Veszprém Egyházmegyei Katolikus Tudósító* így összegezte az út sikerét: „Saját maga ment a Kormányzó Úrhoz és a hadseregfőparancsnokhoz. Az eredmény nem is maradt el: Muraköz a mienk lett.”³²

A Sándor-palotában lezajlott találkozását Bárdossy Lászlóval közvetlen híve, Maróthy-Meizler Károly³³ örökítette meg *Az ismeretlen Mindszenty* c., 1958-ban Buenos Airesben kiadott könyvében: „A félóránál tovább tartó audiencia alatt izgatott dialógus hangfoszlányai szüremkedtek ki a párnázott ajtón át. Bárdossy titkársa két ízben is benyitott, de a miniszterelnök kiküldötte. Mindszenty emelkedett szavai künn az előteremben is érthetők voltak: – ... Benes „tanára”: Palaczký a magyarságot megmozdíthatatlan éknek nevezte az északi és déli szláv népek között. Ez az ék akadályozza a szláv faj viláгурalmának a kialakulását. Mi magunk faragjuk le ezt az éket? Köthet bennünket egy magánszerződés életfontosságú, ezeréves ügyeinkben? Miniszterelnök Úr! Vegye tudomásul, hogy egy magyar ember nem beszélhet így! Ez az utolsó mondat szinte pattogott. Rögtön utána kinyílt az ajtó, kilépett a haragosarcú Mindszenty, a nyitott ajtón túl, a háttérben, az íróasztalánál a bámuló miniszterelnök látszott. Majd Mindszenty kezétől nagyot puffant az ajtó: bevágta maga után! Eltávozott. A kihallgatásra várakozó törvényhozók és főtisztviselők nézték az ajtót. Mintha sosem látták volna. Azt hitték, hogy ezt az ajtót nem lehet bevágni. Bárdossy zavart arccal jött ki: – Furcsa ember ez a zalaegerszegi plébános! Elment? – El. Visszahívjam? – kérdezte Incze. – Ne hívd vissza! Még gondolkodnom kell ezen... Gondolkodott. Pár nap múlva – benyújtotta a törvényjavaslatot: Muraköz visszacsatolásáról.”³⁴

Mindszenty bizalmas munkatársa, a zalaegerszegi pasztorációs tevékenységben részt vállaló P. Fekete Bertalan Géza ferences páter visszaemlékezése is értékes kiegészítéssel szolgál: „Minden kísérlet és fáradozás hiábavalónak mutatkozott, mert Bárdossy hajthatatlanul elutasító maradt még akkor is, amikor Muraköz legöregebb magyarja, a közel kétféle méter, hófehér hajú, 90 éves volt bíró térdre hullva, könnyes szemekkel kérte: „Miniszterelnök úr, az Isten szent nevére kérem, ne taszítsanak el magunktól minket!” Bárdossy a beszélgetés végén így fakadt ki: „Apát úr, Magyarország miniszterelnöke én vagyok, Ön pedig Zalaegerszeg plébánosa. Nagyon helyes lesz, ha betartjuk a jogkörök határait!” Pehm apát úr piros arccal állt fel ülőhelyéről és villanó szemekkel állt Bárdossy elé, ahol reverendája körgallérjának sarkát melle fölött megrázva így válaszolt: „Az igaz, hogy Magyarország miniszterelnöke Ön, s én Zalaegerszeg plébánosa vagyok, de nem tudom garantálni azt, hogy Ön továbbra is miniszterelnök marad, de magamra vonatkozóan garantálhatom, hogy az maradok, aki most vagyok! (Vagyis változatlanul tovább fog küzdeni Muraközért.) S az elköszönési formások betartása nélkül tessék eltekergetni maga előtt a küldöttség tagjait.”³⁵

Muraköz visszacsatolása

A katonai közigazgatás 1941. július 9-én éjfél után 1 órától lépett érvénybe Muraközben. Az aznap délelőtti ülésező vármegyei kisgyűlésben a *Magyar Hírszék* elmondása után gr. Teleki Béla főispán jelentette be „az örömdetes tény: (...) Abban a céltudatos munkában, amely Muraköz érdekében folyamatban van, ez újabb lépés, – mondotta –, de ezzel Muraköz ügye még nincs lezárva, reméljük azonban, hogy a további lépésekkel elérhetjük, amire vágyunk.”³⁶

Az alsólendvai járást július 13-án csatolták vissza a szombathelyi egyházmegyéhez. Alsólendván hatalmas ünnepséggel fogadták Grósz József megyéspüspököt.³⁷ A polgári közigazgatást augusztus 16-án vezették be,³⁸ augusztus 21-én pedig Muraközben is.³⁹ Az 1941. december 31-én kihirdetett 1941:XX. t.c. véglegesen rendelkezett „a visszafoglalt délvidéki területeknek a Magyar Szent Koronához való visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről.”⁴⁰

Mindszenty József megtette a kötelességét – egy személyben sokak helyett is. A július 5-ei közgyűlésen elmondott szavait saját közbenjárásával teljesítette be: „Mi Zrínyi Miklóssal kiáltunk az áfium ellen. Nehéz hivatal ez, de álljuk, mert nemzeti szükségesség, hogy elalvásunk miatt a nagy Isten és a történelem ítélőszéke nemzetünk és Muraköz vérének ne kérje elő.”⁴¹

Az elmaradt egyházmegyei rendezés

Mindszenty Muraköz egyházmegyei visszacsatolása érdekében is fellépett, de a zágrábi érsekséggel fennálló konfliktus ezt megghiúsította.⁴² A magyar egyházmegyei rendszerbe való betagolás fontos részét képezte programjának. Már a *Zalamegyei Újság* 1941. július 11-én tudósított arról *Muraköz egyházi hovatartozása* c. cikkében, hogy „Zala vármegye lépéseket tett, hogy Szombathelyhez csatolják.”⁴³ A horvátokkal fennálló háromnegyed évszázados ellentét miatt azonban ezt lehetetlen volt végigvinni.

Sopron

Mindszenty József lapjának 1941. július 19-ei számában világította meg a szembenállás történelmi hátterét: „Muraköz egyházi hovatartozása körül sok küzdelem folyt századokon át. Eredetileg nem tartozott Muraköz a csak Szent László király alapította Zágrábhoz. (...) Zágráb egyházmegye határa a Dráva.” A magyar egyház már az Árpád-korban, II. András uralkodása alatt elveszítette a fennhatóságát a területen: „A pápai tizedszedők idejében, a XIV. században azonban a Muraköz is, a Kerka-vidék is már Zágrábhoz tartozik. Ortvy szerint ⁴⁴ a zágrábi kapcsolat a XIII. század elejéről való. Amikor Albert osztrák herceg elfoglalta Murakózt, a terület 1219-ben a seckau püspöki joghatóság alá került. Seckautól jutott ez a terület Zágrábhoz, de hogy mikor és hogyan, arra Ortvy nem tud válaszolni.”

Az így kialakult helyzet revízióját a 18. század korszakformáló veszprémi püspöke, Padányi Bíró Márton kezdeményezte, de csak a zágrábi egyházmegye törökkori hódításai-ból tudott visszavenni: „Így is visszaszerezte a még későbbi foglalásokat, Kanizsa, Babócsa vidékét.”⁴⁵ Mindszenty *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora* c. nagy történelmi munkájában részletesen is foglalkozott a veszprémi püspökség bővítésével: „Visszakövetelte Zalában az egész Murakózt; továbbá visszakövetelte és vissza is foglalta Zalában a Kerkától keletre eső plébániákat (Pusztamagyaród, Bánokszentgyörgy, Homokkomárom, Kanizsa), Somogyban Atád, Babócsa, Berzence, Csurgó, Següsd régi, Erdősoknya új plébániákat és Belezna, Surd helységeket. Ez jelent 10 plébániát, 52 községet a letenyei, csurgói, nagyatádi, barcsi járások területén; ehhez jön a Muraköz két járása (Perlak, Csáktornya). Ez összesen 22 plébánia és néhány helység. Erre kifejezett jogot formál. Követeli azonban a Kerkától nyugatra eső (Alsólendva, Csesztreg, Szentgyörgyvölgy, Páka, Lenti, Szécsisziget, Bagonya, Belatinc stb. plébániákat is, mivel – mint látjuk majd – egyházmegyéje és a magyar imperium azonos határát vitatja. Ez újabb 13-15 plébánia. Ezzel adva van a Bíró által kívánt terület. Szerinte tehát Zalában nem a Mura, hanem a Dráva és Somogyban is a Dráva a határ.”⁴⁶ A kitűzött cél csak részlegesen valósult meg: „A harc 1754-ben azzal végződött, hogy Bíró szépen megtartotta a tényleges foglalásokat. Csak a Babócsához csatolt 4 községet adta vissza. Somogyban és Zalában visszafoglalt végérvényesen 9, időlegesen 1 (Bánokszentgyörgy) plébániát. Ez ma 2.420 négyzetkilométer területen 96.614 lélek. (...) Zala megye többé nem engedi elpihenni Bíró püspök gondolatát.”⁴⁷ A történelmi távlatokban gondolkodó főpap küzdelmének jelentősége a trianoni tragédia után még inkább felértékelődött: „Bár tettei jelentősek voltak a maguk idejében is, de ha a trianoni „béke”-szerződés fejleményeit tekintjük, azt látjuk, hogy súlyos jelentőségük kihat a jelen időkig. (...) Ellenségeink Trianonban minden legcsekélyebb előnyt felhasználtak maguk javára s területeik növelésére. Ezt a törekvést Bíró jó előre megnehezítette bizonyos területeken; azokon, amelyeket visszafoglalt és kezdődő szlávosságukat megállította.”⁴⁸

A következő veszprémi püspök, Koller Ignác alatt részben beértek Padányi Bíró követelése: „1777-ben, Szombathely egyházmegye elindulásakor az ő még friss emlékezetű harcai elérték azt is, hogy a Kerka-vidék (Bánokszentgyörgy, Páka, Pusztamagyaród, Csesztreg stb.) Zágrábtól Szombathelyhez került az alapítólevél szerint.” A 18. század végén újabb kísérletre kerül sor: „Ezután a Muraköz feletti lelki hatalom ügye nem alszik el. 1793-ban gróf Festetics György, a Georgicon alapítója, a Muraközben, a régi Zrínyi-birtok akkori tulajdonosa a vármegye közgyűlésén sürgeti, hogy Murakózt szakítsák el Zágrábtól és csatolják Szombathelyhez. Gróf Batthyány József primást levélel kéri fel a vármegye.”

A reformkorban ismét felmerül a rendezés igénye: „Az 1825-ös években az erősen ébredő magyar érzés itt is jelentkezik. Zala vármegye 1828-ban oly kérelemmel fordult az uralkodóhoz, hogy Murakózt Zágrábtól csatolja át Szombathelyhez. (...) Az átcsatolás elakadt.” Csak az 1848–49-es szabadságharc alatt került a magyar egyházszervezetthez a terület: „1848-

ban a Honvédelmi Bizottság Szombathelyhez csatolta Muraközt. Rövid ideig tartott.” A ki-egyeztést követően majdnem született eredmény: „a katolikus autonómiai kongresszuson szó-bahozták Muraközt, az országgyűlési interpellációk, a vármegye felirata az országgyűléshez ébren tartották az ügyet. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére I. Ferenc József királyunk elvileg hozzájárult ahhoz, hogy a Muraköz a zágrábi érsekségtől a szombathelyi püspökséghez csatolandó át. A vármegye 1876. évi február 10-i közgyűlésén olvasták fel Trefort miniszter leiratát, illetőleg az apostoli király 1875. november 24-én kelt vonatkozó felsőbb elvi hozzájárulását.” Zágráb ellenkezése miatt azonban „az átcsatolás nem történt meg.”

A Muraköz visszaszerzésével kialakult történelmi légkörben végül nem a saját hibánk-ból szalasztottuk el a lehetőséget: „Most az ügynek a kulcsa Budapesten és Rómában van. Horvátország külön útra lépett, nincs ok, miért gyakoroljon egyházi jogokat itt idegen állam főpapja. Vajjon harcolunk-e azért, hogy az 1918-ig Pécshez tartozó valkói esperesség 6 és a miholjáci esperesség 7 verőcei plébániája visszakerüljön? Ezt a horvátok aligha engedik.”⁴⁹

Serédi Jusztinián hercegprímás bizalmas munkatársa, Esty Miklós részletesen megörökí-tette Muraköz egyházmegyei revíziójának állomásait a naplójának feljegyzéseiben:

„A muraközi nép bizottságot alapított, amely lépéseket tett Muraköznek a zágrábi érsek-ségtől való elcsatolása és a szombathelyi püspökséghez való iktatása érdekében. A bizottság kérvényt nyújtott be a Szentszékhez, de XII. Pius pápa a kérvényt elutasította azzal, hogy nem akar a püspökségek között zavart kelteni. (...) 1941. december 7. Muraköz administratura ügye végre megoldást fog nyerni. Úgy látszik, de facto Pehm zalaegerszegi plébános fog gu-berálni (vagyis Mindszentyt kinevezték volna adminisztrátorrá – N.L.) 1941. december 15. Pehm prelátus, zalaegerszegi plébános járt itt (az esztegomi primási palotában – N.L.) dél-előtt. Azt magyarázgatja (Serédinek – N.L.), hogy Grósz püspök nem akarja vállalni az admi-nisztrátorságot, persze ő nem vikárius, hanem maga akarna lenni administrator. Ne menjünk olyan kérelmekkel, melyek nem indokoltak s ma még túlzottak a Szentszék elé, mert akkor nehezebben érünk célt. (Mindszenty azt kívánta elérni, a Szentszék ne csak adminisztratúrát alakítson Muraközben, hanem hivatalosan, egyházkormányzatilag is csatolja a szombathelyi egyházmegyéhez – N.L.) 1942. január 24. Muraközi administratura ügye csak nem mozdul. 1942. május 23. Brandt zalai alispán újra mozgatja a muraközi kérdés egyházi részét és a murakeresztúri apátsággal akarja a kérdést elősegíteni. Veszprémi püspök úr (Czapik Gyula – N.L.) már most jelzi, hogy ez a megoldás olyan, amelyet ő nem fogadhat el.”

A muraközi ügy végül magyar részről is elakadt: a katolikus püspöki kar korabeli ülésein egyszer sem került szóba a kérdés.⁵⁰ A terület egyházjogilag továbbra is horvát fennhatóság alatt állt: Alois Stepinac zágrábi érsek Rodics Ignácot nevezte ki Muraköz legfőbb egyházi előljárójává, adminisztrátorává.⁵¹

Muraköz visszaszerzése Mindszenty érdemei között

Mindszenty József személyében a veszprémi püspöki beiktatásakor a helyiek az országgyarapítót is üdvözölték.⁵² Zalaegerszeg képviselőtestülete 1944. április 19-én tartott rendkívüli közgyűlésén Czobor Mátyás emlékezett meg Mindszenty érdemeiről, köztük Mu-raköz visszaszerzéséről. A képviselő javaslatára jegyzőkönyvben örökítették meg a főpap ne-gyedszázados zalaegerszegi időszakának eredményeit.⁵³

Soproni fogsága alatt, 1945. március 19-én a nyilas parlament felsőházi elnökének, Rátz Jenőnek címzett levelében Mindszenty a szabadulását kérve említette meg a területrevízióban való közreműködését: „Ami általában a múltamat illeti: csak egész szerényen, és önérettel

utalnom kell arra, milyen irodalmi és hitszónoki működést fejtettem ki évtizedeken keresztül éppen a bolsevizmus istentelen és nemzetgyilkos működésével szemben, milyen nagy részem volt Muraköznek a Szentkoronához való visszacsatolásában.”⁵⁴

Mindszenty esztergomi érseki kinevezése előtt a későbbiekben a szabadkőművességhez csatlakozó jezsuita szerzetes, P. Nagy Töhötöm a Vatikánban, XII. Pius pápával folytatott tárgyalása során már az ellene szóló érvek között hozta fel, hogy „a vend területek Magyarországhoz csatoltatásában részt vett, amely most visszakerült Jugoszláviához.”⁵⁵

Később Mindszenty a Boldogasszony Évében, 1947. október 8-án a váci székesegyházban mondott prédikációjában utalt Muraközrel való kapcsolatára. A szentbeszédében négy nagy magyar nemzetnevelő, Pázmány Péter, Széchenyi István, Prohászka Ottokár és Zrínyi Miklós jelentőségéről szól: „Sokat jártam az elmúlt években a Muraközben, amit szintén elszakítottak. Ennek a Muraköznek a csillaga az a Zrínyi Miklós, aki Pázmánynak közvetlen neveltje, költő, államférfi és hadvezér. És elmentem a Szent Ilona kápolnába – Csáktornya mellett – és ott imádkoztam a hamvai felett. Zrínyi Miklós is nagy nemzetnevelő volt. (...) De jó lenne szállóimánknak a Boldogasszony Évében Zrínyi Miklós invokációja: „Szentseges Királynő, hívom irgalmadat!” Jártam az ő lábnyomán a kruzseváci erdőben és ott láttam azt az emléket, amit ő állított. Amikor Új Zerinvár elkészülte előtt jött a török túlerő, ott a kruzseváci erdőben kéri a Szűzanya segítségét, és amikor a háromszáz huszár legyőzi a háromezer török ijást, akkor Zrínyi Miklós letérdel a katonáival és az erdőben együtt mondják a rózsafüzért. És e helyen felállította a Hétfájdalmú Szűzanya szobrát az elesett magyar hősök tetemei fölé, és valahányszor vadászatra ment, leakasztotta válláról (a szobor előtt) a fegyvert és a Hétfájdalmú Szűzhez imádkozott Magyarorszáágért és a magyar hősök lelkéért.”⁵⁶

Az amerikai nagykövetségen, „félrabságában” írt naplójának (*Napi jegyzetek*) 1960. február 9-ei feljegyzésében emlékezett vissza életének ezen időszakára: „Stepinac bíboros meghalt szülőfalujában. Heroica vita (hősi élet) – így emlékezik meg az Osservatore Romano, fiatalkori fényképpel, talán abból az időből, amikor Muraköz ügyében szemben álltunk.”⁵⁷ Mindszenty szerénységére, alázatára jellemző, hogy az *Emlékirataiban* egyszer sem hozta fel muraközi érdemeit.

A szovjet megszállással a visszaszerzett területeket elveszítettük, a Rákosi- és a Kádár-rendszer alatt a revízió kérdése fel sem merülhetett. Elgondolkodtató az a Maróthy-Meizler Károly által megfogalmazott vízió, amelyre esély lehetett volna a rendszerváltással: „A horvát emigráció nemzeti tanácsa a jövőbeli Horvátország északi határául Magyarország felé hajlandó elfogadni a Duna-Dráva vonalát, az ettől északra eső területekről: Bácskáról, a baranyai háromszögről és a Vendvidékről javunkra lemond. De kéri Muraközt. A magyar emigráció nem érezheti magát hivatottnak arra, hogy döntsön ebben a kérdésben a magyar nép, Muraköz népe és Mindszenty nélkül! Mindszenty nélkül, aki 1941-ben ezt a kérdést már egyszer, egyedül eldöntötte...”⁵⁸

Jegyzetek

1 Vasárnap szenteli fel Mikes püspök a gáborjánházai revíziós templomot = Zalamegyei Újság, XVII. évf. 227. szám, 1934. október 8. (szombat) 1–2. o.

2 Pehm József: Templom a trianoni határon = Zalamegyei Újság, XVII. évf. 227. szám, 1934. október 8. (szombat) 1. o.

3 Vasárnap szenteli fel Mikes püspök a gáborjánházai revíziós templomot, i. m.

- 4 Ezrek részvétele mellett szentelte fel Mikes püspök a gáborjánházai revíziós templomot = Zalamegyei Újság, XVII. évf. 223. szám, 1934. október 9. (kedd) 1–2. o.
- 5 Alsólendva vidékét és a Muraközt elhagyták a szerbek = Zalamegyei Újság, XXIV. évf. 82. szám, 1941. április 10. (csütörtök) 1. o.
- 6 Elindult a magyar honvédség – A honvéd vezérkar és a légoltalmi parancsnokság jelentése = Zalamegyei Újság, XXIV. évf. 83. szám, 1941. április 12. (szombat) 1. o.
- 7 Vissza az édesanyához. A vármegye vezetői Alsólendván. A magyar hadsereg bevonult Muraközbe = Zalamegyei Újság, XXIV. évf. 83. szám, (szerda), 1941. április 16. 1–2. o.
- 8 Maróthy-Meizler Károly: Az ismeretlen Mindszenty. Editorial Pannonia, Buenos Aires, 1958. 213. o.
- 9 Alsólendva, Belatino, Csáktornya, Perlak, Légrad. A 14 járás újra együtt. Ép Zala vármegye = Zalamegyei Újság, XXIV. évf. 84. szám, 1941. április 17. (csütörtök) 1. o.
- 10 Kózi Horváth József: Mindszenty bíboros = <http://www.katolikus.hu/mindszenty.html>
- 11 Maróthy-Meizler Károly: Az ismeretlen Mindszenty, i. m. 213. o.
- 12 A Tanácsköztársaság elleni alsólendvai felkelés egyik vezetője Mindszenty egyik legközelebbi barátja és híve, Fangler Béla volt.
- 13 Napi hírek = Zalamegyei Újság, XXIV. évf. 91. szám, 1941. április 23. (szerda) 3. o.
- 14 Pehm József beszéde a csütörtöki megyegyűlésen = Zalamegyei Újság, XXIV. évf. 106. szám, 1941. május 10. (szombat) 3. o.; Zala vármegye Muraközért = Zalamegyei Újság, XXIV. évf. 151. szám, 1941. július 5. (szombat) 1–3. o.
- 15 Mészáros István: Mindszenty a Sándor-palotában. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2005. 31. o.
- 16 Az integer Zala vármegye történelmi jelentőségű közgyűlése = Zalamegyei Újság, XXIV. évf. 104. szám, 1941. május 8. (csütörtök) 1–2. o.
- 17 Pehm József beszéde a csütörtöki megyegyűlésen, i. m.
- 18 Az integer Zala vármegye történelmi jelentőségű közgyűlése, i. m.
- 19 Pehm József beszéde a csütörtöki megyegyűlésen, i. m.
- 20 Mészáros István: Mindszenty a Sándor-palotában, i. m. 43. o.
- 21 A felszabadulás öröme vasárnap nagyszabású ünnepélyt rendeztek Alsólendván. Tizenhatezren vettek részt az ünnepélyen = Zalamegyei Újság, XXIV. évf. 107. szám, 1941. május 12. (hétfő) 1–2. o.
- 22 Zala vármegye Muraközért, i. m.
- 23 Muraköz a mienk. Megállapították Horvátország nyugati és északi határát = Zalamegyei Újság, XXIV. évf. 110. szám, 1941. május 15. (csütörtök) 1. o.
- 24 Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata, 1918–1945. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 233. o.
- 25 Zala vármegye Muraközért, i. m.
- 26 Mészáros István: Mindszenty a Sándor-palotában, i. m. 33. o.
- 27 Zala vármegye Muraközért, i. m.
- 28 Mészáros István: Mindszenty a Sándor-palotában, i. m. 34. o. A beadványt a Zalamegyei Újság 1941. július 3-ai száma (XXIV. évf. 149. szám, csütörtök) közli „Zala vármegye közönsége ideges nyugtalansággal szemléli a muraközi eseményeket” címmel. Sajnálatos módon a lap OSzK-ban fennmaradt példányában az újság alsó felét kitépték, így tartalma nem rekonstruálható. A 3. oldalon az egyketörvényt szorgalmazó „A házasságvédelmi törvényjavaslat” c. cikknek csak a címe maradt fenn.
- 29 Mindszenty József zalaegerszegi plébánosi tevékenységének egyik legfontosabb területe az egyke elleni fellépés volt. A probléma leküzdésére irányuló törvényjavaslatának előkészítését 1944. február 10-én szavazta meg a Zala megyei közgyűlés.
- 30 Zala vármegye Muraközért, i. m.
- 31 Maróthy-Meizler Károly: Az ismeretlen Mindszenty, i. m. 214. o.
- 32 Új Püspök Atyánk = Veszprém Egyházmegyei Katolikus Tudósítók – Az Egyházmegyei Katolikus Akció Hivatalos Közölnye. 1944. március, 5. o.
- 33 Maróthy-Meizler Károly ügyvéd (1897, Keszthely – 1964, Buenos Aires). A Mindszenty megyei és zalaegerszegi elnöklété alatt lévő keresztény pártok dunántúli szervezője, országgyűlési képviselő (1936–1939) = <http://zalai.dfmk.hu/zalaiak?p=601>
- 34 Maróthy-Meizler Károly: Az ismeretlen Mindszenty, i. m. 214–215. o. A tárgyalást rövidítve összefoglalja: Kózi Horváth József: Mindszenty bíboros, i. m.
- 35 Mészáros István: Mindszenty a Sándor-palotában, i. m. 33–34. o. A németországi Holczkirchenben élő P. Fekete Bertalan Géza 2000. január 10.-én kelt, Mészáros Istvánhoz írt levelének melléklete: a helyi televízió számára vele készített riportfilm hanganyagának szövege.
- 36 A kisgyűlésben a főispán bejelentette, hogy Muraközben ma bevezették a katonai közigazgatást. Ismét magyar a Zrínyiek földje. Nincs többé „csonka” Zala = Zalamegyei Újság, XXIV. évf. 154. szám, 1941. július 9. (szerda) 1. o.

37 Nagy ünnepséggel fogadták Alsólendván Grósz József szombathelyi megyéspüspököt = Zalamegyei Újság, XXIV. évf. 158. szám, 1941. július. 14. (hétfő) 1. o. A vatikáni államtitkárság 1941. május 15-én döntött az addig a mari-bori püspökség alatt álló területet szombathelyi püspökséghez való csatolásáról, június 1-ben jelölve meg az átadás időpontját. Grósz József ezt május 29.-i üzenetében tudatta a terület papjaival és híveivel (közölve: Grósz József szombathelyi megyéspüspök főpásztori szózata a visszatérő területek papjaihoz és híveihez = Zalamegyei Újság, XXIV. 121. szám, 1941. május 29., csütörtök).

38 Ma vezettük be a polgári közigazgatást az alsólendvai járásban = Zalamegyei Újság, XXIV. évf. 186. szám, 1941. augusztus 16. (szombat) 1. o.

39 Csütörtökön a Muraközben is életbelép a polgári közigazgatás = Zalamegyei Újság, XXIV. évf. 188. szám, 1941. augusztus 19. (kedd), 1. o.

40 Mészáros István: Mindszenty a Sándor-palotában, i. m. 36. o.

41 Zala vármegye Muraközért, i. m.

42 Pehm József: Muraköz egyházi élete = Zalamegyei Újság, XXIV. évf. 163. szám, 1941. július 19. (szombat) 1. o.; dr. Láposi-Haller Jenő: Miért kell Muraközt tüstént magyar egyházmegyéhez csatolni? = Zalamegyei Újság, 1941. október 18. 2–3. o.

43 Mészáros István: Mindszenty a Sándor-palotában, i. m. 37. o.

44 Mindszenty Ortway Tivadar hivatkozik: A horvát-slavon-magyar határvidék kifejlődésének logikája, területi és szervezeti alakultának története, mult és jelen fennállásának jogalapja. tekintettel az egyetemes és részleges pragmatikai történetre. I. rész. A Határvidék kifejlődésének logikája. Temesvár, 1871.

45 Pehm József: Muraköz egyházi élete, i. m.

46 Pehm József: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zrínyi Nyomdaipar Részvénytársaság, Zalaegerszeg, 1934. 285–286. o.

47 Uo. 293–294. o.

48 Uo. 274., 298. o.

49 Pehm József: Muraköz egyházi élete, i. m.

50 Esty Miklós feljegyzései. In: Szent István Társulat régi irattárában, jelzet nélkül. Közli: Mészáros István: Mindszenty a Sándor-palotában, i. m. 37–38. o.

51 Uo. 42–43. o.

52 Új Püspök Atyánk, i. m.

53 Zalaegerszeg városa jegyzőkönyvben örökítette meg Mindszenty József megyéspüspök érdemeit = Veszprémi Hírlap – Keresztény politikai lap. 1944. április 19. 2. o.

54 A veszprémi püspök levele a felsőház elnökéhez mentelmi ügyének mielőbbi tárgyalása érdekében. 1945. március 19. In: Á.B.T.L. 3.1.9. V.-700/32. 151–161. o. A forrás közölve: Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor: Majd' halála ítélvé. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008. 190–201. o.

55 Balogh Margit: Mindszenty József és a KALOT. In: Mindszenty József veszprémi püspök 1944–1945. Felolvasóülések Veszprém történetéből 4. Szerkesztette: T. Horváth Lajos. Veszprémi Érsekség – Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata – Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 1996. 53. o.

56 Mészáros István: Mindszenty a Sándor-palotában, i. m. 44–45. o.

57 Uo. 45. o.

58 Maróthy-Meizler Károly: Az ismeretlen Mindszenty, i. m. 215. o.